

«ОБЕРНУТЕ SACRUM» У ПРОЗІ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА

Предметом аналізу є категорія «обернутого *sacrum*», тобто святості, що криється у сферах і символах, які зазвичай асоціюються з категорією *profanum*. Проблематика «обернутого *sacrum*» постає у багатьох романах Валерія Шевчука. Автор зосереджує увагу на аналізі твору «Темна музика сосон».

Ключові слова: *sacrum*, *profanum*, література, Валерій Шевчук.

Предметом аналізу є категорія «обернутого *sacrum*», тобто святості, що криється у сферах і символах, які зазвичай асоціюються з категорією *profanum*. Із поняттям «обернутого *sacrum*» пов'язаний літературний процес десакралізації комплексу символів, які традиційно асоціюються зі святістю у широкому розумінні (до цих символів передусім належать фігури церкви, пустині, монастиря, а також постаті священнослужителів, ченців, пустельників, святих). Як виявляється, категорія «обернутого *sacrum*» може замінити класичне протиставлення *sacrum* – *profanum* на *sacrum* – *anty-sacrum*, у якому *anty-sacrum*, на відміну від нейтрального по суті *profanum*, індексується однозначно негативно. У творчості Валерія Шевчука категорія «обернутого *sacrum*» виразно протиставляється релігійності у традиційному розумінні: автор десакралізує й навіть висміює та знецінює формальну релігійність, яка обмежується доктринами і зводиться в культ. Протиставлення *sacrum*–*antysacrum* є виразним, однозначним і строгим, у той час як протиставлення *sacrum* – *profanum* характеризується набагато більшою гнучкістю та абстрактністю. Концепція «обернутого *sacrum*» сильно розмиває межі між сакральним і профанним, таким чином, поняття *sacrum* переходить у сферу, традиційно пов'язану із символікою *profanum*. Поняття «обернутого *sacrum*» передбачає розуміння святості як категорії неочевидної, категорії, яку неможливо однозначно зіставити з тими чи іншими символами й ситуаціями. Проблематика «обернутого *sacrum*» постає у багатьох романах Валерія Шевчука. У нашій роботі ми зосередимося на аналізі твору «Темна музика сосон». У цьому романі автор вводить нові значення понять гріха і святості, чистоти і нечисті, розширює дефініцію поняття *sacrum* і веде з читачем гру, що полягає у зміщенні значень у творі. При аналізі «обернутого *sacrum*» у романі ми в першу чергу будемо послуговуватися опрацьованою Рудольфом Отто й розвиненою далі Роже Кайюа концепцією *sacrum* як категорії амбівалентної, що поєднує в собі елементи святості і скверни, одночасно пробуджує і захоп-

лення, і жах. Нагадаємо, що *sacrum* утакому розумінні належить інтерпретувати передусім з позиції категорій таємниці й інакшості, як «щось зовсім інше і незбагненне», а не в контексті моральних категорій, у яких святість ототожнюється з найвищими чеснотами.

Аналіз категорії «обернутого *sacrum*» в романі «Темна музика сосон» варто почати з короткого резюмування частково відомого з попереднього розділу сюжету цього твору. Отже: Україна, друга половина XVII століття. У лісі усамітнено живе уніатський монах. Відмовившись від вигод і насолод мирського світу, обравши самотність, він веде напіваскетичний, споглядальний спосіб життя, присвячений пізнанню Бога. Будучи «ніким» й «убогим світу цього», він прагне до духовної досконалості й проводить свій час у молитві й самотніх лісових мандрівках. Одного дня монах зустрічає блудницю. Ця вже немолода, хвороблива, втомлена від життя жінка просить його про допомогу, і він погоджується дати їй притулок у своїй пустці. І раптом все міняється. Чернечий скит стає полем битви між земними емоціями, тихе, відлюдницьке життя кане у щоденному хаосі бажань, почуттів, сумнівів. Події розгортаються на тлі боротьби уніатського ордену Василя Великого проти митрополита Жоховського. Ця історія, що так чи інакше захоплює і тримає в напрузі, є лише претекстом для більш глибоких роздумів і неочевидних, залишених без відповіді питань. А про що ж запитує Шевчук, укладаючи цю запутану історію ченця і повії? Про речі очевидні й у той же час фундаментальні й найскладніші: любов, прощення, про сенс життєвих виборів, про поняття істини, святості та гріха. Останні два й лежать в основі твору. Категорії гріха і святості у творі є елементами такої собі гри, до якої автор запрошує читача, гри, що полягає у зміщенні значень і символів, у переосмисленні понять і підважуванні істин, що досі вважалися очевидними.

Спершу здається, що акценти *sacrum* і *profanum* розставлені у творі однозначно і зрозуміло. Атрибутика *sacrum* чітко приписується чернечій обителі, представленій як місце, ізольоване від світу *profanum*, місце незвичайне, місце контакту з надприродним, місце молитви, споглядання, прагнення до духовної досконалості. Чернець по імені Теофіл, що живе в цій пустині, чітко описує своє самітницьке існування як життя далеке від спокус і гріхів, тобто життя «в Бозі»: *вірив у те, що людина може спастися, живучи за своєю волею, але не бажав у цьому світі кимось*

бути, йому здавалося, що так і належить чинити доброму християнинові, що згодившись бути нікім, звільниться від проклять життя, а отже, і від гріха, а отже, перебуватиме в Бозі (...) Через те й попросив брата – єпископа послати його до давно покинутого ченцями монастиря, де він би монастирське господарство, (...) молився б і блукав лісами і хай би над ним цвіло незаймане небо і спокійне сонце [5, с. 19].

Втручання в це медитативне, спокійне життя жінки, у минулому — повії, шахрайки й убивці (як відомо з попереднього розділу, саме такою була Тереза, що приходиться до скиту) є свого роду оскверненням й інтерпретується в категоріях гріха: бо хоч і не чужоложив із Терезою, але (...) жити ченцеві із жінкою – гріх [5, с. 120].

Тереза здається Теофілові втіленням всього земного зла і нечисті, всім тим, від чого чернець намагався втекти; її присутність — випробування сили характеру Теофіля, свого роду спокуса. Не без підстав чернець називає її Пандорою: *Ота Тереза – вмістилище страшних пороків: обманниця, блудодійниця, навіть убивця, хоча и забила таки напасника? (...). Отож чи не перетвориться його бажання мирно з'їсти із кимось хліба й перекинутися словом у війну (...). Та й коли казати правду, чи ж та війна вже не почалася?*" [5, с. 121].

Однак це однозначне приписування значень (пустельницькому чернечому життю — сакральних рис, блудниці-шахрайці — профанного, мирського й нечистого) виявляється інтелектуальною грою, пасткою очевидності. Це занадто банально, занадто просто. У ході розповіді автор зміщує значення: він перетворює місце чернечого усамітнення з священного оазису молитви на мертве кубло духовної смерті, а профанну присутність хвойди Терези подає як рятівний шанс повернутися до життя. Поява проститутки в скиті ченця є поворотним моментом роману, моментом переоцінки і підважування понять добра і зла, гріха і святості, чистоти і скверни. Теофіль починає задавати питання, чи його рішення відійти від світу мирського було зумовлене реальною потребою духовних пошуків, чи стало фактично втечею від болю і розчарування світського існування. Він розуміє, що вибираючи чернече життя, відмовився не тільки від спокуси і гріху, а й від співчуття, милосердя і бажання робити добро. Життя серед людей він поміняв на роздуми і споглядання, хоча, як він сам зізнається: *Мудрість світова – не мудрість, коли добрих діл у світі не творить (...)* [5, с.303].

Чернець починає розуміти, що його ізоляція від світу тотожна байдужості до болю і страждань інших, а, будучи байдужим, він уподобнюється анахоретам, яких сам називає мертвими

душею: *анакорети – безлюдники, відтак мертві душею люди із вигаданим Богом у голові, та не в серці* [5, с. 131].

З приходом Терези виникають питання і сумніви. Життя Теофіля перестає бути ясним і протікати у руслі однозначної класифікації понять добра і зла. Чернець розуміє, що інтерпретована як гріх присутність жінки є результатом першого в його житті жесту милосердя, адже запрошуючи Терезу під свій дах, він керувався передусім співчуттям. Саме поняття гріха як результату милосердя є парадоксом, що розмиває межі між тим, що є добре, а що — погано. Герой зізнається, що досі людські страждання викликали у нього почуття дискомфорту й відрази, а не християнський порив співчуття й бажання допомогти, і що рішення закритися в чотирьох стінах було прийняте не так з необхідності досягнути духовної досконалості, як для виправдання байдужості й бездушності: *Але диво було і в іншому: ніколи раніше не виникало в нього бажання допомогти бідному, битому, упослідженому й нищому, бо доти, доки одяг на себе чернечий габит, був потужний тілом – вояк та мисливець, людина дії, не почуття. Отож коли стрічав уломних цього світу, йому ставало трохи ніяково, й намагався їх обійти, відсахнутися, найшвидше забути, а не відкрити серце й рушити із тим розчиненим серцем до того, хто тягне руки (...). Отож він і жив, фактично не пізнавши по-справжньому радості добродійності (...). бо він її несвідомо від себе відсікав. Чому? А тому що бридив потворним у світі, боявся його а це значить ухилився і від зла і від добра* [5, с. 36].

Адже, те, що спочатку, здавалося, явно належить до сфери *sacrum*, поступово набирає негативних рис, стаючи синонімом духовної смерті й відсутності милосердя. Крім того, з появою Терези Теофіль починає сприймати світ як метафізичну загадку: для нього він стає незрозумілим і виходить за межі вузьких понять добра – зла, гріха – чистоти. Чернець відчуває, що його впорядкованим до цього часу життям починає керувати не він, а якась незалежна і сильніша за нього сила, й говорить, що, запросивши під свій дах Терезу, він збився з простого, добре відомого шляху і вторгся на небезпечне й непередбачуване безпуття. А звідти – лише один крок до осягнення оттівської таємниці, яка лякає і водночас захоплює: (...) *саме з того зла – чи доброщасного моменту (...). світ почав ставати для нього метафізичною загадкою, бо почав утрачати ясність буття, якої все-таки досяг, а це значило, що починав жити не за своєю волею а таки чужою (...). І коли б був міцніший духом від себе, може, і здолав, і вирвався б із полону тих чар, і продовжив би жити простим життям,*

щоб, дійшовши до краю, спокійно зиркнути у вічі небові і впевнено сказати: *Жив Господи, просто й невибагливо! Нічого в світі не надбав, отож ні за чим не жалію! Ніхто через мене не став нещасний, нікого не позбавив життя зловмисне (...) не має за мною неправди*". Але тепер того сказати не міг, бо після того, як вуста його вимовили запросини тій жінці прийти до нього, ніби зійшов зі звичної стежки і звернув на іншу, котрої не відав, отже, не свою [5, с. 44].

Сприйняття світу у контексті загадки і таємниці змушує ченця до постійних роздумів і переосмислення понять і поглядів, які раніше розглядалися як щось само собою зрозуміле. Герой зізнається, що він не в змозі чітко визначити межу між добром і злом, і ці поняття теж йому незрозумілі. Ми також дізнаємося, що до цього часу чернець жив, не поринаючи в глибокі роздуми, не аналізуючи реальності та сприймав її як щось очевидне: (...) чи гріха він учинив у стосунку до Терези, чи, може, таки добродійність. Доти, доки буря не загнала його в ту корчму, не мав потреби думати про такі речі: жив як випадало, нікому не чинив добра, але й зла (...) плив за хвилями вічної ріки, намагаючись не поставати супроти течії і мав одну турботу: на тій ріці утриматися [5, с. 19].

Життя Теофіля стає загадкою, а встановлений порядок руйнується. Спокійна, тиха споглядальність порушується, і це викликає почуття дискомфорту: *Не розумів, чому таке просте й укладене, без кривди ближньому, його життя почало ламатись (...) звиклий уклад його існування порушився, а отже, не міг не відчувати незлагоди* [5, с. 78].

Згадаймо при нагоді Роже Кайюа, який визнає *profanum* як освоєний, знаний, безпечний простір повсякдення, а *sacrum* — як своєрідну «незбагненну безодню», яка підриває цю повсякденність і підважує звичний очевидні істини. На думку дослідника, *sacrum* з перспективи *profanum* є чимось небезпечним і загадковим, парадоксальним, незрозумілим і протилежним до всього звичайного, повсякденного, тобто «нормального», говорячи простими словами [1, с. 63] Тому-то «входження» елементу *sacrum* повсякденне життя викликає почуття тривоги і дискомфорту. Таке розуміння *sacrum* і *profanum* передбачає повну зміну значень у романі. Те, що, здавалося, належить до сакральної реальності, виявляється позбавленою глибини цариною *profanum*, і навпаки — аспекти, представлені спочатку як профанні, набувають рис, властивих *sacrum*.

Разом із частковим запереченням цінностей самітницького життя, позитивних рис набуває образ Терези. Її поява, представлена спочатку з перспективи профанації чернечого скиту, перестає означати лише порушення порядку й посягання на

чистоту місця усамітнення. Тереза, безсумнівно будучи амбівалентною фігурою, уособлює правду життя на противагу затворницькому спогляданню. З категорією правди життя пов'язані поняття зміни, плинності та творчого хаосу, що об'єднує в одне ціле добро і зло, гріх і святість. Уносячи в життя відлюдника хаос і неспокій, жінка пробуджує в ньому здатність відчувати любов, співчуття і страх: *Чому ота химорода – доля (...) послала до його дому (образу сталості, спокою, поважних міркувань та розмислу, добродійного життя) метаморфозоване уявлення того абсурду й хаосу – жінку (...) отже, лихий чи добродійний це замисел? Лихий, бо вбивав здобутого ним розума (...) але здобутий розум – ніби вода у бочці, а не проточна: застоюється і починає невдовзі засмерджуватися, адже все, що позбавляє власної стихії, гине, а стихія – це і є хаос. Однак той замисел можна назвати й добрим, бо примушує жити (...) а не філософствувати, відтак бочка з водою, важкою працею нанесена, перекидається, вода з неї розливається, стікає в ріку, змішується із швидкою течією – хаосом і стає часткою не укладеного у форму нерушного тіла чи обрису а таки стихії* [5, с. 229].

Присутність Терези позбавляє ченця спокою, можливості споглядати й поринати у роздуми, повертає до буденності та втягує в світські проблеми, від яких він свідомо прагнув ізолюватися. І, разом з цим, присутність жінки дає змогу Теофілові зіткнутися зі слабкістю власного характеру, переоцінити зашкарублі ідеї та зрештою зрозуміти, що відречення від людських почуттів і життя ілюзіями безгрішності призводить до інтелектуальної порожнечі та духовного змертвіння. Тереза перестає бути бездомною бродягою в пошуках притулку і символом *profanum*, що порушує спокій чернечого скиту, і стає живо-дайним елементом світу Теофіля і, в певному розумінні, – спасителем від духовної смерті: *Адже його порога переступила хай і велика повійниця, яка одурила самого святого Отця, хай і дурисвітка, але справжня ж і н к а. І не упосліджене, затравлене, покірне створіння, а горда і владна, яка, хоче він того чи ні, справді переверне тут усе догори ногами, а він уже давно відчував, що закус і ніби повільно, але безнастанно й безповоротно, поринав у болото, яке вже майже його засмоктало. Отож не тільки вона шукала пристановища, але й він сподівався: хтось, хто стоїть на твердому оперті, схопить його за волосся й витягне, хай і обкаленого багом і збезсилілого, під яскраве сонце, хоча йому від того може і болітиме. Але що той біль порівняно із новою спроможністю жити?* [5, с. 51].

Тереза є одним із найцікавіших персонажів у прозі Валерія Шевчука. З розвитком розповіді

героїня, що спершу постає в образі мандрівної повії та шахрайки, набуває рис міфічних персонажів, стаючи втіленням Афродіти, Арахни, Пандори та Єлени Троянської. Характерною для цього образу є амбівалентність феноменологічного *sacrum*, яка поєднує в собі елементи жаху і захоплення. Вона — літературне втілення гріха і невинності, що поєднуючи в собі елементи краси й потворності, добра і зла, правди і брехні, чудово вписується у багатозначну семантику жіночого начала [3, с. 464]. Для Теофілія Тереза є не тільки джерелом постійних неприємностей: її присутність захищає його від духовного заціпеніння і побічно змушує шукати правду за межами схематичного розуміння реальності.

Вкладаючи в образ повії Терези ідею життя як постійного руху і змін, а також пов'язуючи цю ідею з поняттям *sacrum* як чогось неоднозначного й незрозумілого, здається, автор пропонує нам концепцію сакралізації життя, обіграну в категоріях парадоксу. Життя, інтерпретоване як таємниця, загадка, парадокс, як вічноплинний незрозумілий хаос, не підлягає раціональній категоризації, а поняття гріха є його іманентним складником, обов'язковим елементом єдиного цілого. Автор стверджує: *Не було б гріха (...) не був би прогнаний Адам із Євою, а не був би прогнаний, не засіяв би ниви й не народив дітей, і не поширилися б люди в світі, і не було б усіх нас, думок наших і терзань. Лишилася б пустеля (...) і не виростили б міста й села і держави, і не написалися б книги із мудрістю світовою, хоч би оте вічне Святе Письмо. Не було б шкіл, колегій та академій, філософії й теології, сумнівів та й пошуків, не було б різних вір у Бога, єретиків, святош, а відтак не було б і самого Бога, бо що ж він, коли не поселяється в душах живих істот? Без існування гріха нема смислу в існуванні святих та благих, а грішні без святих та благих не знали б що таке каяття та прозріння* [5, с. 23].

Святість не є і не може бути очевидною, священне, за твердженням релігієзнавця Рудольфа Отто, — незбагненна таємниця за межами всіх категорій людського розуміння [2, с. 8–9]. Отто говорить, що *sacrum* — таїнство, парадокс для світу *profanum*, і Шевчук підтверджує це в своєму романі.

Категорія «обернутого *sacrum*» з'являється також і в інших роботах Валерія Шевчука. Саме таке — парадоксальне й неочевидне — розуміння святості є однією зі складників проблематики твору «Око прірви», де паломництво до святині перетворюється на подорож у пекло, а оточений культом образ аскета стає символом гріха гордині й жорстокості. Інверсія цінностей і значень є головною думкою твору «Око прірви», що, як і «Темна музика сосон», є белетризованим трактатом про природу гріха і пошук джерела духов-

ного життя. У творі «Око прірви», аналогічно як і в романі «Темна музика сосон», автор протиставляє поняття гріха, покарання, покаяння концепції правди життя, любові та прощення, а шляхом заміни символів і значень ніби хоче сказати, що правда ця — не в стінах монастиря чи чернецьких спільнотах, а саме в незбагненному, хаотичному, іноді прекрасному, а іноді страшному житті.

Подібне жонглювання значеннями й перекручування символів з'являється і в романі «Мор», головний герой якого, будучи спочатку втіленням смерті, сприяє відродженню могутнього міста. Той, хто здавався проклятим, позбавленим індивідуальності й імені (в романі зветься Странним), виявляється рятівником, людина без душі стає сіячем нового життя. У романі «Мор» Валерій Шевчук вкотре ставить під сумнів очевидну істину, вводить читача в оману, показуючи, що святість, правда і добро можуть народитися в найменш очікуваному місці, проявитися в найбільш дивній та незвичній формі. Представляючи *sacrum* як категорію неочевидну і по суті парадоксальну, автор не тільки знаходить її місце в ситуаціях, які, на перший погляд, не мають нічого спільного зі святістю, а й заперечує існування цієї категорії там, де вона, здавалося б, доречна. Шевчук десакралізує простір, що традиційно пов'язують із *sacrum*: церкви, монастирі, чернецькі скити й пустині. Також піддаються десакралізації образи осіб, які, згідно з усталеними стереотипами, є носіями *sacrum* на землі: ченців, пустельників, аскетів і духовенства в цілому. Найяскравішим прикладом такого роду десакралізації є роман «На полі смиренному». Цей стилізований під життя святих отців твір є квінтесенцією шевчуківської відрази до формального, обмеженого доктринами розуміння релігії. Автор вкладає в уста наратора вкрай важливі для розуміння аналізованої категорії «обернутого *sacrum*» слова: (...) *зчасти благих ми знаходимо там, де про них і не гадають, а гідні пекла можуть і під смиренною покровою ховатися. Не я відкрив цей закон, установило його саме життя...* [4].

Десакралізація простору й людей, зазвичай пов'язаних із поняттям святості, також з'являється в романі «Сповідь», у якому прокляття вовкулацтва виявляється благом, що дозволяє вирватися з кола безглузлого повсякдення і відкрити інший вимір реальності. Проклятий стає обраним, зло і страждання веде до духовної досконалості, блудіння в лісі головного героя — перевертня — виявляється символічною дорогою пробудження, а тихе, безтурботне життя стає синонімом пасивного, конформістського існування. У романі «Сповідь», як і у творі «Темна музика сосон», порушуються питання неочевидності категорій

добра і зла, проблема гріха і прощення. Основний на парадоксі сюжет твору будується у формі своєрідної подвійної сповіді, яка виявляється визнанням провини сповідальника.

Як видно на прикладі творчості Валерія Шевчука, протиставлення *sacrum* – *profanum* не завжди є очевидним, а межі між священним та профанним іноді затираються. Здається, що протиставлення *sacrum* – *antysacrum* є набагато важливішим, а іноді навіть виразнішим, ніж протиставлення *sacrum* – *profanum*. У прозі Валерія Шевчука саме ця друга пара протилежностей відіграє ключову роль. Якщо ж ідеться про поняття «обернутого *sacrum*», то можна ствердити, що ця категорія перебуває в опозиції не лише до того, що є профанним, а й до того, що помилково сакралізується й створює ілюзію досконалості чи належ-

ності до реальності, вищої за буденність.

Література

1. Caillois R. Człowiek i sacrum / Caillois Roger. – Warszawa, 1995.
2. Otto R. Świątość. Elementy irracjonalne w pojęciu bóstwa i ich stosunek do elementów racjonalnych / Otto Rudolf. – Warszawa : Wyd-wo KR, 1999. – 220 s.
3. Szyjewski A. Etnologia Religii / Szyjewski Andrzej. – Kraków, 2008.
4. Шевчук В. На полі смиренному / Шевчук Валерій [Електронний ресурс] // Режим доступу : http://www.e-reading.org.ua/bookreader.php/1000081/Shevchuk - Na_poli_smirenomu.html
5. Шевчук В. Темна музика сосон / Шевчук Валерій. – Київ, 2003.

*Предметом анализа является категория «обернутого **sacrum**», то есть святости, кроющейся в областях и символах, которые обычно ассоциируются с категорией **profanum**. Проблематика «обернутого **sacrum**» выступает во многих романах Валерия Шевчука. Внимание автора сосредоточено на анализе произведения «Темная музыка сосон».*

Ключевые слова: *sacrum, profanum, литература, Валерий Шевчук.*

*The subject of analysis is the category of «inversed **sacrum**», that means holiness that lies in fields and symbols that are commonly associated with the category of **profanum**. We focus on the analysis of novel: «Темна музика сосон» written by Walery Shevchuk.*

Keywords: *sacrum, profanum, literature, Valery Shevchuk.*